

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

‘Tot een voorbeeld zult gij blijven’

Een partij voert geen morele politiek als ze op waarden en normen tamboereert; dat doet ze pas als ze waarden op een natuurlijke manier weet te verbinden met haar manier van politiek bedrijven en met de urgente politieke thema's. Politici en bestuurders hebben een voorbeeldrol. De imitatio, de navolging van concreet voorgeleefde deugden door politici, is van wezenlijk belang voor de geloofwaardigheid van politici en het vertrouwen van burgers in politici. Goed en inspirerend voorbeeld doet goed volgen.

---

door Pieter Jan Dijkman, Gerrit de Jong & Muel Kaptein

Dijkman is hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*, De Jong is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen* en Kaptein is hoogleraar integriteit en bedrijfsethiek aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

HET IS EEN OUDE GEDACHTE: in de politiek leidt een extreme deugdzaamheid tot ondergang en verval. De filosoof-arts Bernard Mandeville (1670-1733) heeft dat al fraai beschreven in zijn *Fabel van de bijen*. Het is het verhaal van een welvarend bijenvolk dat op een dag besluit te stoppen met het streven naar rijkdom en egoïsme. Voortaan wil elke bij in harmonie met andere bijen een bescheiden leven leiden. Op het eerste gezicht lijkt het te werken: de bijenkolonie is het toonbeeld van deugdzaamheid en samenwerking en ondertussen floreert het economisch leven. Maar achter de openbaar beleden deugden blijkt een wereld van haat en nijd schuil te gaan. Elke bij jaagt zijn eigen belangen na en wordt in beslag genomen door wellust en machtshonger.

Dat is nu precies het geheim, betoogt Mandeville. De ‘particuliere ondeugden’ blijken te leiden tot ‘publieke weldaden’. En omgekeerd geldt: als de bijen zich wenden tot vrome deugdzaamheid, gaan hun samenle-

ving en economie te gronde. Een samenleving zonder hebzucht kan niet bestaan, aldus de geboren Rotterdammer. Van de deugdzaamheid alleen kan de schoorsteen immers niet roken.¹

Mandevilles observatie illustreert in zekere zin de opmaat tot een liberale politieke theorie waarin de publieke zaak in beginsel los moet staan van de particuliere moraal. Het is een gedachte die inmiddels in de westerse samenleving tot in de vezels is doorgedrongen. Een moderne versie van Mandeville is Ayn Rands *Atlas shrugged*. Het is na de Bijbel het meest gelezen boek in de Verenigde Staten: *Greed is good*. Opvattingen over wat het goede leven is, worden al snel als een privéaangelegenheid gezien, gewortelde levensovertuigingen horen 'achter de voordeur' te blijven.

Het CDA en zijn voorlopers hebben altijd de intentie gehad een politiek van waarden te bedrijven. Toch blijkt het keer op keer lastig om een betekenisvol vervolg te geven aan een politiek waarden-en-normenvertoog. Het zal te maken hebben met de 'cultuurpolitieke paradox', zoals Kees Klop dat ooit duidde: de oplossing van veel maatschappelijke problemen hangt in belangrijke mate af van de moraal en de goede zeden, maar tegelijkertijd mag de overheid in vrije, moderne, democratische samenlevingen niet aan zingeving doen en zelf geen zedenmeester zijn.²

Binnen het CDA lijkt sprake van verlegenheid te zijn als het gaat om de verhouding tussen moraal en de rol van de overheid. Balkenendes goede waarden-en-normenoffensief heeft na zijn vertrek uit de politiek geen vervolg gekregen. Tijdens de verkiezingscampagne in 2012 lanceerde CDA-partijleider Van Haersma Buma de term 'nieuwe moraal'. Het was een dappere poging om corruptie en graaigedrag in het semipublieke domein op de politieke agenda te plaatsen, maar na die campagne is er nooit meer iets van die term vernomen. Inmiddels heeft het CDA, op initiatief van partijvoorzitter Peetoom, een zogeheten 'metagroep waarden' in het leven geroepen, die moet nadenken over de vraag hoe de partij in de praktijk vorm en inhoud moet geven aan waarden en normen. Het is een teken van de eerdergenoemde verlegenheid.

Overheid en politiek doen per definitie aan moraal, maar hoe moet die verhouding precies vorm krijgen in een tijd waarin de overheid noodzakelijkerwijs een terugtrekkende beweging maakt en in een tijd waarin politici steeds minder lijken te kunnen rekenen op vertrouwen van burgers? Dat is de hoofdvraag voor dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen*. Moet de morele agenda expliciet doorgetrokken worden naar beleid, of moeten we morele politiek vooral verstaan als 'getuigenispolitiek' of *management by speech*? Een dragende gedachte in dit nummer is dat de imitatio, de navolging van concreet voorgeleefde ethiek door politici, van wezenlijk belang is voor de geloofwaardig-

heid van politici en het vertrouwen van burgers in politici. Goed voorbeeld doet goed volgen.

DE POLITIEKE BETEKENIS VAN HET KWAAD

Er zijn weinig politici die woorden als ‘het kwaad’ of ‘zonde’ gebruiken. Toch is de visie op het kwaad nogal van belang voor de visie op politiek en maatschappij. Wie het kwaad bagatelliseert of zelfs ontkent, verzandt in een progressief en naïef utopiedenken; wie het kwaad als alomtegenwoordig zal beschouwen, blijft al snel steken in cynische onverschilligheid.

De politieke orde zelf is in zekere zin de symbolisering van de tragiek en het kwaad van de wereld.³ Enerzijds is ze dat door de democratische representatie van de gebrokenheid. Als we allemaal van die keurige, beschaafde opvattingen zouden hebben, en daarnaar zouden leven, was de politiek helemaal niet nodig geweest. De politiek is juist het domein van de onenigheid, van de strijd zonder wapens. En dat is ook noodzakelijk, zoals Machiavelli dat ooit in *Discorsi* (1519) al onder woorden bracht: omwille van de vrijheid van de stad moet politiek wel een permanente strijd om de macht zijn. Politieke partijen spelen daarbij in het huidige stelsel een cruciale rol. Door het conflict te verplaatsen naar een plek buiten de samenleving die voor iedereen zichtbaar is, het domein van het parlement, kan de samenleving zich identificeren met de politiek, zonder het conflict zelf uit te hoeven vechten.⁴

Anderzijds is de politieke orde de symbolisering van de tragiek door de institutionalisering ervan in de scheiding der machten en noodzakelijke ingevoerde checks-and-balances. Als de macht niet wordt gedeeld – goedschiks of kwaadschiks –, als er geen pluriformiteit wordt georganiseerd, dan treedt vroeg of laat verstarring op en ligt uiteindelijk zelfs de dictatuur op de loer.

In de politiek wordt het kwaad bij voorkeur ergens anders gelokaliseerd. Het kwaad, dat zijn de anderen: de corporatiedirecteuren, de bankiers, de vrije markt

In het huidige politieke debat wordt het kwaad bij voorkeur ergens anders gelokaliseerd. Het kwaad, dat zijn de anderen: de woningcorporatiedirecteuren, de bankiers, de vrije markt, de Amerikanen, de moslims, de rooms-katholieke kerk

zelfs. Dat maakt het wel zo overzichtelijk en hanteerbaar. Bestuurders en politici weten erover mee te praten. Hun antwoord is vaak: nog een wet, nog meer regelgeving, een extra protocol of controlemaatregel. Het is een

merkwaardige paradox: het kwaad als zodanig mag in het politieke debat niet worden benoemd, maar tegelijkertijd is de mens een wezen dat niet te vertrouwen is. Zoals theoloog Kees van der Kooi constateert: 'Naarmate de samenleving minder plaats heeft voor erkenning van kwaad en zonde, wordt het georganiseerde wantrouwen jegens mensen in bedrijven en instituten groter.'⁵

HET GOEDE IS AANWEZIG

Het kwaad schuilt niet alleen in de anderen, het zit ook in onszelf. Hannah Arendt noemde dat 'de banaliteit van het kwaad'. Maar deze alledaagsheid van het kwaad wil nog niet zeggen dat wij zelf het kwaad zijn. Theologisch en politiek zou zo'n benadering onverteerbaar zijn. In de christelijke traditie is altijd scherp onderscheid gemaakt tussen het schepsel en de 'zonde'. De mens mag dan kwalijk gedrag vertonen en zonde doen, zijn bestaan zelf is geen zonde. Van nature is de mens goed. Dat is een gedachte met een heel praktische en politieke betekenis. Geen mens mag met zijn kwalijke daden vereenzelvigd worden.⁶ In het strafrecht is dat een basisbeginsel: de dader blijven we als mens zien, hij behoudt zijn rechten en hij krijgt in principe de kans om in de maatschappij terug te keren.

Abraham Kuyper, de founding father van de eerste christendemocratische fusiepartij ARP, sprak van de 'Gemeene Gratie': er waren volgens hem vormen van 'algemene genade' die de zonde tot op zekere hoogte tegenhouden.⁷ Dat lijkt in eerste instantie een theologisch gedachte-experiment, maar het begrip 'Gemeene Gratie' was politiek van belang. Het gaf Kuyper namelijk de ruimte om de moderne cultuur met een open vizier tegemoet te treden en burgers aan te spreken op het goede dat ze willen doen. En zo willen burgers ook benaderd worden: ze willen niet louter aangesproken worden op hun lagere driften en hun gebrek aan common sense, ze willen bezield raken, van waarde zijn en door anderen om de juiste redenen van waarde bevonden worden.

In het politieke beleid staat sinds de jaren zeventig in feite de individuele, calculerende, burger centraal. Maar de homo economicus is dood, constateert Will Tiemeijer, onderzoeker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). De mens wordt niet alleen maar gedreven door eigenbelang en financiële prikkels, zo blijkt uit onderzoek: hij is een sociaal wezen, dat zoekt naar het goede voor de samenleving. Het is in zekere zin een selffulfilling prophecy: als de overheid mensen behandelt als calculerende burgers, worden zij ook calculerende burgers.⁸

POLITIEK IS HET DEBAT OVER WAARDEN

In het politieke debat gebeurt feitelijk hetzelfde: ten diepste wordt datgene wat mensen tot burgers maakt ontkend: mensen zijn gezegend met verantwoordelijkheidsbesef voor anderen, met een geweten en een gevoel voor wat rechtvaardig is.

Er zijn twee veelbeproeft strategieën van de huidige generatie politici waaruit dat blijkt. De eerste strategie is er een van technocratisering. De eigen overtuiging wordt verstopt achter ‘feiten en cijfers’, zo omschrijft hoogleraar wijsgerige ethiek Paul van Tongeren dat.⁹ In plaats van te spreken over de vraag wat voor type zorg wij willen en verontwaardigd te zijn over een gebrek aan solidariteit, spreken politici over stijgende zorgkosten, ondersteund met grafieken en tabellen. In plaats van te spreken over maatschappelijke organisaties als broedplaats van moraliteit en creativiteit, hebben vvd- en PvdA-ministers het over de ‘participatiesamenleving’ als beleidsinstrument om bezuinigingen op te vangen.

Een tweede strategie is het beroep op ‘de burgers in het land’. In dat geval gaat de eigen overtuiging op in het belang van de portemonnee en de individuele behoeften van burgers. Het is de strategie om de feitelijke morele pluraliteit te omzeilen door aan te sluiten bij de wensen van ‘het volk’, dat wordt voorgesteld als ondeelbaar en moreel zuiver tegenover een perverse ‘politieke elite’. Het is de strategie van de politicus van het type ‘u vraagt, wij draaien’.

Maar politiek is de discussie over wat van waarde is en zal zijn, en daar moet het over gaan. Per definitie is er sprake van morele pluraliteit. Het behoort juist tot de taak van politieke partijen om hun waarden en overtuigingen te articuleren, en ze niet te verpakken in technocratisch jargon of een onverantwoord en gemakzuchtig welvaartschauvinisme.

Het is de taak van politici om hun waarden te articuleren, en ze niet te verpakken in technocratisch jargon of een onverantwoord welvaartschauvinisme

Terecht wijst Jan Peter Balkenende erop dat het debat over waarden en normen vanzelfsprekend nooit te beëindigen valt; elke tijd vraagt immers om een morele doordinking van problemen die verder gaan dan

het hier en nu. Klimaatverandering, sociale spanningen, armoede, schendingen van mensenrechten, corruptie – ze vergen doordachte strategieën en concrete acties.¹⁰

VIJF KANSEN VOOR EEN NIEUWE IMPULS AAN EEN WAARDEAGENDA

De vraag is: hoe? Hoe kan moraal worden verbonden met de taak van de politiek en de overheid? Het begint ermee om niet zozeer te tamboereren op 'waarden en normen', maar om waarden veel meer op een natuurlijke manier te verbinden met de manier van politiek bedrijven en met de politieke thema's die van belang zijn.

Dat betekent wel dat de eigen moraal ergens in gefundeerd is. Geen moraal zonder verhaal. Een leidend begrip in de christendemocratie is altijd 'publieke gerechtigheid' geweest: de rechtsstaat is een onmisbare voorwaarde voor de bescherming van de menselijke waardigheid. In die opvatting stelt de overheid wel grenzen, om ruimte te scheppen voor al het goede dat mensen in de samenleving tot stand kunnen brengen. De publieke gerechtigheidsnorm veronderstelt drie functies van de overheid, namelijk een waarborgende, een normerende en een aanspraken honorerende, maar de overheid zelf is geen zedenmeester.¹¹ Politieke partijen hebben een andere rol. Hun taak is het om de eigen overtuiging maximaal in te brengen in het gesprek over wat van waarde is.

Er zijn in concreto ten minste vijf mogelijkheden om het waarden-en-normenvertoog van de christendemocratie een nieuwe impuls te geven.

1. Wees een voorbeeld

De christendemocratische stroming wil terecht altijd een appel op een vitale samenleving doen.¹² Maar zo'n beroep op verantwoordelijke burgers vraagt ook iets van bestuurders en politici, namelijk de naleving van deugden als betrouwbaarheid, integriteit, matigheid, luisteren, vergeven. De politicus moet betrouwbaar en geloofwaardig zijn: zijn levenshouding en zijn opstelling in het politieke debat moeten ervan getuigen dat hij daadwerkelijk gelooft in datgene wat hij betoogt.¹³

Voorbeeldgedrag van leidinggevende figuren is uiterst belangrijk en waarschijnlijk ook zeer effectief. De mens is een kuddedier en wil niet graag buiten de groep vallen. De mimetische begeerte is zelfs de belangrijkste grond voor verderfelijk gedrag: onze begeerten en verlangens, die we nota bene als zeer persoonlijk beschouwen, komen niet uit onszelf voort, maar ontleen we aan anderen.¹⁴ Omgekeerd betekent dat het goede voorbeeld ook navolging kan krijgen.

Imitatio speelt al een grote rol in ons persoonlijke leven. We leren een taal, we leren omgangsvormen, culturele gewoonten door ze van anderen over te nemen, door te imiteren dus. Onze ouders en docenten spelen daarbij een veelbepalende rol.¹⁵ In het politieke leven kan het ook een grote rol spelen,

juist in een samenleving waar aan het motto ‘Practice what you preach’ in toenemende mate belang wordt gehecht. De *Fabel van de bijen* van Mandeville wordt weliswaar nog steeds gelezen, maar dat geldt ook voor de *Imitatio Christi*, *De navolging van Christus*, van Thomas a Kempis, geschreven in de vijftiende eeuw. Het maakt, als het goed is, een heel verschil of je bij de ingang van de neoliberale utopie¹⁶ het teken van de dollar plaatst, zoals we dat aantreffen bij Ayn Rand, of het teken van het kruis. Niet bij brood alleen, niet de juiste omvang van de bezuiniging, niet de nullijn is dan de invalshoek, maar wat wel de grote solidariteit werd genoemd: financiële problemen worden niet afgewend op mensen met een minimumuitkering. Als het minimuminkomen wordt bevroren, dan alleen omdat ook de inkomens in de particuliere en publieke sector op nul zijn gezet.

Voorbeeldgedrag van politici kan op talloze manieren en vaak met kleine stapjes worden vormgegeven.¹⁷ Het Steenkampinstituut kan toekomstige generaties bestuurders erop trainen. De gemeente Den Haag wilde geen zaken meer doen met bedrijven die niet deugen, bijvoorbeeld door een verkeerd beloningsbeleid; de gemeente Nijmegen wilde de asobakken harder aanpakken als ze de stad in willen. Waarom zouden de zonnevluchtjes niet kunnen worden beprijsd op een manier dat alle kosten, ook de maatschappelijke, in rekening worden gebracht, en waarom zouden we de tijdelijke heffing op inkomens boven de anderhalve ton niet permanent maken? Natuurlijk lokt dat het verwijt uit van symboolpolitiek. Maar als het gaat om het uitlokken van navolging, wat is er dan verkeerd aan goede symbolen?

‘Tot een voorbeeld zult gij blijven’, zei Isaïc da Costa in 1854 tegen Guillaume Groen van Prinsterer toen diens politieke loopbaan op een dood spoor leek te komen.¹⁸ Da Costa bedoelde het als een aanmoediging om te blijven inspireren, niet als drukmiddel om een voorbeeld in normatieve zin te zijn. In die lijn zouden bestuurders en leiders in het bedrijfsleven hun voorbeeldrol kunnen opvatten. Goed en inspirerend voorbeeld doet volgen.

2. Benoem kwalijk gedrag en prijs goed gedrag

Een herkenbare politieke partij heeft het vermogen om zich ergens kwaad over te maken, om misstanden en wangedrag aan de kaak te stellen. Burgers voelen intuïtief goed aan wat deugt en wat niet deugt. Politici kunnen het kwaad niet oplossen, en het zou zelfs een grote fout zijn om te denken dat dat wel kan: de samenleving zal altijd een tekort kennen, simpelweg omdat mensen een tekort kennen. Maar dat hoeft niet tot passiviteit of onverschillige berusting te leiden, zeker niet voor een partij die in de christelijke traditie wil staan en uit de hoop op herstel wil leven. Kwalijk gedrag – van agressief gedrag in het verkeer tot te hoge bonussen – mag en moet

benoemd worden. Juist in dat wat we afwijzen, wordt zichtbaar wat onze positieve wensen zijn. En het goede gedrag dat er is, mag uiteraard geprezen worden.

3. Verbreding naar het semipublieke en private domein

Het waarden-en-normenoffensief kan niet beperkt blijven tot de publieke sector. De verontwaardiging in de maatschappij over dwaze beloningen in het bedrijfsleven is groot, met Bennink en Rijkman Groenink als iconen van de graaizucht.¹⁹ Dat wijst erop dat het evenwicht van de belangen die in een onderneming zijn samengebald, is verstoord; kortetermijnbelangen van aandeelhouders gaan ten koste van langetermijnbelangen van werknemers en afnemers.

Dat vraagt om versterking van de instituties die tegenkracht kunnen bieden, zoals vakbonden en ondernemingsraden. De moraliteit mag bij dergelijke instituties niet worden veronachtzaamd. Spreek organisaties aan op hun integriteit en vooral op de manier waarop ze dat organiseren en handhaven. Een gedragscode met als uitsmijter 'pas toe' of 'leg uit' zal in vele gevallen een dooddoener zijn.²⁰ De vrijblijvendheid mag er hier en daar wel vanaf. Een betere aanspreekcultuur is nodig, uiteraard, maar dat moet dan wel worden georganiseerd en leidt niet onmiddellijk tot resultaat. Bij de koepelorganisatie van woningcorporaties, Aedes, lijkt de bewustwording nu op gang te komen. De top van de landelijke politie is ook gedwongen in de spiegel te kijken.

Meer in het algemeen zou de overheid organisaties kunnen aanspreken op hun gedrag. Vanouds wordt gekeken naar het CDA als het gaat om wat er gebeurt op het maatschappelijk middenveld. Is het CDA in periodiek overleg met de Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants (NBA) over goed gedrag van accountants, met de huisartsenvereniging en de orde van medisch specialisten over declaratiegedrag, met de beroepsvereniging van de notarissen over het gebrek aan zelfreinigend vermogen?

4. Geef de maatschappelijke organisaties terug aan de burgers

Het zogeheten beschavingstekort bestaat niet zozeer uit het ontbreken van waarden en normen, maar veeleer uit het gevoel 'niet gehoord te worden'. Dat is het echte probleem. Beschaving is veel meer dan een setje regels dat bepaalt wat niet mag en wat moet; ze bestaat vooral uit een gesprek tussen burgers over afwegingen rond goed en kwaad. De afwezigheid van dat gesprek veroorzaakt frustraties en ergernis. Zoals Hans Boutellier opmerkt: het beschavingstekort schuilt vooral 'in de onpersoonlijke instituties, organisaties die niet ook van mij zijn, het verweesd zijn, het er niet zo erg toe doen, behalve voor mijn

directe omgeving'.²¹ Om deze vervreemding tegen te gaan, zullen de maatschappelijke organisaties teruggegeven moeten worden aan de

Het beschavingstekort schuilt vooral in de onpersoonlijke instituties, organisaties die niet ook van mij zijn, het verweesd zijn, het er niet zo erg toe doen

burgers. Volgens Lucas Meijs zijn meer burgerbestuurders nodig en zal de indirecte, verplichte financiering zonder zeggenschap vervangen moeten worden door meer directe financiering met zeggenschap voor burgers.²² Met de komst van de beroepsbestuurders is de unieke bron van moraliteit en creativiteit die het klassieke

middenveld was, langzamerhand vervangen door het grote, grijze, technocratische niets. Voorstellen als die van Meijs zouden een eerste, goede aanzet kunnen zijn om deze trend te keren.

5. Geef ruimte aan particuliere initiatieven

Kleinschalige initiatieven van onderaf zijn net als vele maatschappelijke organisaties een bron van moraliteit en creativiteit. De christendemocratie is in de negentiende eeuw ontstaan als spreekbuis van de kleine gemeenschappen die vanuit de eigen overtuiging wilden bijdragen aan de vormgeving van de samenleving. Het waren kleine initiatieven op lokaal niveau, die aansloten bij concrete noden. Pas later transformeerden ze in groot-schalige, bureaucratische molochten. Nu het klassieke middenveld grotendeels is verstatelijkt, en deels meegaat in marktdenken, is een bloei te zien van nieuwe, particuliere initiatieven, van een broodfonds voor zzp'ers tot kleinschalige woonvormen voor mensen met een beperking. Mondige, goed opgeleide burgers gaan zelf wel aan de knoppen zitten als iets hun niet bevalt. Dat is het nieuwe middenveld: een beschaving die zichzelf opbouwt. Het is een nobele uitdaging om deze initiatieven alle ruimte te geven en ze niet te verstikken met bureaucratie en regels. De echte moraliteit moet van onderen komen, niet van de overheid.

Durven we het aan?

Noten

- 1 Bernard Mandeville, *De fabel van de bijen* (vertaling en toelichting door Arne C. Jansen; inleidingen van Harro Maas en Arne C. Jansen). Rotterdam: Lemniscaat, 2008.
- 2 C.J. Klop, *De cultuurpolitieke paradox*.

Noodzaak en onwenselijkheid van overheidsinvloed op normen en waarden. Kampen: Kok, 1993.

- 3 P.H.A. Frissen, *De fatale staat. Over de politiek noodzakelijke verzoening met tragiek*. Amsterdam: Van Gennep, 2013.
- 4 Claude Lefort, *Essais sur le politique. XIXe-XXe siècles*. Parijs: Seuil, 1986, p. 26.

- 5 Zie de bijdrage van Kees van der Kooi in deze CDV-bundel.
- 6 Zie de bijdrage van Kees van der Kooi in deze CDV-bundel.
- 7 Abraham Kuiper, *De Gemeene Gratie* (drie delen). Leiden: Donner, 1902.
- 8 Zie de bijdrage van Will Tiemeijer in deze CDV-bundel.
- 9 Zie de bijdrage van Paul van Tongeren in deze CDV-bundel.
- 10 Zie de bijdrage van Jan Peter Balkenende in deze CDV-bundel.
- 11 Klop 1993, pp. 375-380; vgl. Ab Klink, *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1990.
- 12 Pieter Jan Dijkman, Wim van de Donk en Rien Fraanje (red.), *Het appel op de vitale samenleving* (CDV Lente 2013). Amsterdam: Boom, 2013.
- 13 Zie de bijdrage van Gert-Jan van der Heiden in deze CDV-bundel.
- 14 René Girard, *De romantische leugen en de romaneske waarheid*. Kampen: Kok, 1986; René Girard, *God en geweld. Over de oorsprong van mens en cultuur*. Tielt: Lannoo, 1994.
- 15 Zie de bijdrage van Wim Kuiper en Paul Boersma in deze CDV-bundel.
- 16 Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Lemniscaat, 2010.
- 17 Zie de bijdrage van Leo Huberts in deze CDV-bundel.
- 18 Roel Kuiper, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven.' *Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2001, p. 10.
- 19 Zie de bijdrage van Paul Dekker in deze CDV-bundel.
- 20 Zie de bijdrage van Doekle Terpstra in deze CDV-bundel.
- 21 Zie de bijdrage van Hans Boutellier in deze CDV-bundel.
- 22 Zie de bijdrage van Lucas Meijs in deze CDV-bundel.